

İctimai elmlər

UOT 94(479.24)

M.Q.Abdullayev
Bakı Dövlət Universiteti
dos.mehman.abdullayev@gmail.com

XIX ƏSRİN 20-40-ci İLLƏRİNDƏ ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA XÜSUSİ SAHİBKAR KƏNDLİ KATEQORİYALARI VƏ ONLARIN SOSIAL-İQTİSADI VƏZİYYƏTİ

Açar sözlər: XIX əsr, sahibkar kəndlilər, rəncbər, vergi və mükəfəlliyətlər

Aqrar tarixşünaslıqda xüsusi sahibkar kəndli kateqoriyalarının sayının müəyyənləşdirilməsi və onların sosial-iqtisadi vəziyyətinin araşdırılması böyük aktuallıq kəsb edir.

Müxtəlif arxiv fondlarından əldə edilən və bir hissəsi yeni olan sənədlər əsasında Azərbaycanın Şirvan, Qarabağ, Şəki və Quba bölgələrində XIX əsrin 20-40-cı illərində xüsusi sahibkar kəndli kateqoriyalarının tərkibi və sayı müəyyən olunmuşdur. Xüsusi sahibkar kəndli kateqoriyaları içərisində birinci yerdə rəiyyətlər, ikinci yerdə rəncbərlər, üçüncü yerdə isə nöqərlər dayanırdı.

Aparığımız hesablamalara görə, bu dövrdə xüsusi sahibkar rəiyyət və rəncbərlərin sayının kəskin azalmasının səbəbini rus hökumətinin müsadirə tədbirlərində axtarmaq lazımdır. Şirvan əyalətində kənd və rəiyyətlərin bəylərin əlindən alınması, Qubada isə bəylərin rəncbərlər üzərində sahiblik hüququna ağır zərbə vürməsi nəticəsində hər iki əyalətdə xüsusi sahibkar kəndlilərin sayı kəskin şəkildə azalmışdır.

Aparılan təhlillər göstərir ki, dövlətə və sahibkarlara vergi verən və mükəlləfiyyətlər ödəyən rəiyyətlərdən, daha çox hərbi xidmət göstərən nöqərlərdən fərqli olaraq rəncbərlər bütün il boyu xüsusi sahibkarların təsərrüfatlarını yarıdarlıq və paydarlıq qaydasında becərirdilər.

M.K.Абдуллаев

КАТЕГОРИИ ЧАСТНОВЛАДЕЛЬЧЕСКИХ КРЕСТЬЯН И ИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В 20-40-х ГОДАХ XIX ВЕКА

Ключевые слова: XIX век, частновладельческие крестьяне, ранджбар, налоги и повинности

В историографии аграрных отношений очень актуальны исследования по определению численности и социально-экономического положения частновладельческих крестьян.

На основе выявленных в различных архивных фондах документов, часть из которых впервые была привлечена нами к научным разработкам, были определены состав и численность категорий частновладельческих крестьян в различных регионах Азербайджана – в Ширване, Гарабахе, Шеки и Губе в 20-40-х годы XIX века. Среди частновладельческих крестьян на первом месте стоят райяты, на втором – ранджбары, на третьем – нукары.

По проведенному нами подсчету, причину резкого уменьшения численности частновладельческих райятов и ранджбаров в это время следует искать в действиях русского правительства. Захват сел и райятов у беков в Ширванской губернии, а в Губе в результате нанесения беками тяжелого удара на право собственности над ранджбарами в обеих губерниях резко уменьшилось количество частновладельческих крестьян.

Проведенные исследования показывают, что в отличие от райятов, которые давали налоги и несли повинности государству и владельцам, и служащих, которые больше служили в армии, ранджбары в течение всего года работали в хозяйстве бека на условиях издольщины.

M.G.Abdullayev

ENTREPRENEURIAL PEASANT CATEGORIES AND THEIR SOCIO-ECONOMIC SITUATION IN NORTHERN AZERBAIJAN IN THE 20-40s OF THE XIX CENTURY

Keywords: XIX century, entrepreneurial peasants, rancher, taxes and duties

Determining the number of special entrepreneurial peasant categories and studying their socio-economic situation is of great importance in agrarian historiography.

On the basis of documents obtained from various archival funds and some of them are new, the composition and number of special entrepreneurial peasant categories in Shirvan, Karabakh, Sheki and Guba regions of Azerbaijan in the 20-40s of the XIX century were determined.

Among the categories of private entrepreneur peasants, the first place went to the subjects, the second to the ranchers, and the third to the servants.

According to our calculations, the reason for the sharp decline in the number of private entrepreneurs and ranchers during this period should be sought in the confiscation measures of the Russian government. In Shirvan province, as a result of the seizure of villages and subjects from beys, and in Guba, the number of private entrepreneurial peasants in both provinces has sharply decreased.

The analysis shows that in the subjects who paid taxes and duties to the state and entrepreneurs, unlike the servants who served more in the military, ranchers cultivated the farms of private entrepreneurs all year round in the form of aid and shares.

Müxtəlif arxiv fondlarından əldə etdiyimiz yeni sənədlər, xüsusilə, kameral siyahıyaalma materialları XIX əsrin 20-30-cu illərində Şimali

Azərbaycanda sahibkar kəndlilərinin tərkibini və sosial-iqtisadi vəziyyətini araşdırmağa imkan verir. 1820-ci ildə Şirvanda keçirilən kameral siyahıyaalma materiallarına əsasən 17 mahaldan ibarət olan əyalətdə qeydə alınan 376 kənddən 252-si xəzinəyə, 124-ü isə xüsusi sahibkarlara məxsus idi. Həmin kəndlərdə siyahıya alınan 11617 ailənin böyük hissəsi 9479-u dövlətə məxsus, 2138-i isə xüsusi sahibkarlara məxsus kəndlərdə yaşayırdı. Əyalət üzrə ali zümrə kimi qeyd olunan 154 ailədən 103-ü dövlət xəzinəsinin kənd və ellərini idarə edirdi. 51 ailə isə özlərinə məxsus kənd və ellərin sahibi kimi çıxış edirdi (6, vərəq 1-129).

Dövlətə məxsus kəndlərdə yaşayan 9479 ailənin 7114-ü dövlət xəzinəsinə vergi ödəyən və müxtəlif mükəlləfiyyətlər daşıyan qrupa aid idi. Bunlardan 6706-sı rəiyyət, 216-sı rəncbər kateqoriyasına aid idi. Dövlət xəzinəsinə vergi verməyən 1857 kəndli ailəsinin 103-ü rəiyyət, 446-sı rəncbər, 948-i nöqər kateqoriyasına aid edilmişdi (6, vərəq 1-129). Başqa yerlərdən qaçıb gələnləri də hesaba almaqla əyalətdə vergi ödəyən və ödəməyən kəndlilərin birlikdə ümumi sayı 8971 ailə təşkil edirdi. Bütün vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edilən 508 ailə istehsalçı zümrəyə aid olmayıb, yüzbaşı, kovxa, molla, əfəndi, seyid və başqalarından ibarət idi. Dövlət xəzinəsinə vergi verməyən kimi qeydə alınan 1857 ailəyə daxil olan rəncbərlər istehsalçı zümrəyə aid olub xəzinəyə məxsus təsərrüfatların becərilməsi kimi ən ağır işləri görürdülər. Nöqər kateqoriyasına aid olan ailələr isə hərbi, poçt mükəlləfiyyətlərini yerinə yetirir və müxtəlif təyinatlı mühafizə xidmətinə cəlb olunurdular. 1820-ci ilə aid statistik sənədlərinin təhlili göstərir ki, əyalətdə yaşayan ailələrin daha az hissəsi sahibkarlara məxsus kəndlərdə cəmləmişdi. Həmin kəndlərdəki 2138 ailənin 77-si bütün vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edilmişdi. 772 ailədən ibarət olan rəiyyət, rəncbər və nöqərlər isə dövlət xəzinəsinə vergi ödəməyə də, bəy və ağalara məxsus kənd və ellərdə müxtəlif təsərrüfatları yarıdarlıq qaydasında becərir və müxtəlif mükəlləfiyyətləri yerinə yetirirdilər. 1289 ailə isə həm mülkədara, həm də dövlətə müxtəlif natural və pul vergiləri ödəyir, eyni zamanda cürbəcür mükəlləfiyyətlərin (məsələn, poçt, xəzinə təsərrüfatları üçün işçi ayrılması, biyar, iməci və s) icrasına cəlb olunurdular.

Aparığımız araşdırmalar xüsusi sahibkar kəndli ailələrinin sayının bu dərəcədə az olmasının səbəbini üzə çıxarmağa imkan vermişdir. Siyahıyaalma keçirilərkən xan ilə xaricə qaçan və ruslara sədaqəti şübhə doğuran bütün bəy və ağaların mülkləri, torpaqları, kəndləri və kəndliləri hökumət məmurları tərəfindən dövlət xəzinəsinin idarəsinə verilmişdi. Bunun nəticəsində xüsusi sahibkarlara məxsus kənd və ellərin sayı 186-dan 124-ə enmişdi. Bəy və ağaların, onların varislərinin əlindən alınaraq dövlət xəzinəsinin ixtiyarına verilən 62 kənddə 1417 xüsusi sahibkar kəndli ailəsi yaşayırdı. Həmin ailələrdən 1159-u vergi ödəyən və mükəlləfiyyət daşıyan rəiyyət və

rəncbərlərdən ibarət idi. 258 ailə isə dövlət xəzinəsinə vergi ödəməyə də, öz mülkədarlarının xeyrinə bir sıra mükəlləfiyyətləri yerinə yetirirdilər (6, vərəq 32-108). Beləliklə, xanlığın ləğv edilərək əyalətə çevirilməsi nəticəsində sahibkar kəndlilərinin 24,5 faizi dövlət xəzinəsinin ixtiyarına verilmişdi (6, vərəq 48-48).

Statistik sənədlər əsasında apardığımız təhlillər göstərir ki, Azərbaycanın sahibkar kəndində kəndli kateqoriyaları içərisində rəiyyətdən sonra sayına görə ikinci yerdə rəncbərlər gəlirdi. Xüsusi sahibkarlara məxsus rəncbərlərin sosial-iqtisadi vəziyyətinin təhlili göstərir ki, farsca “zəhmətkeş” mənasını verən rəncbər kəndli kateqoriyası iki qrupa bölünürdü: 1) dövlət xəzinəsinə heç bir vergi ödəməyənlər; 2) hər il xəzinəyə 4 gümüş manat məbləğində vergi ödəyənlər. Rus işğalından sonra da bu kateqoriyadan olan kəndlilər xüsusi sahibkarların ipəkçilik, çəltik, pambıq, üzümçülük və taxılçılıq təsərrüfatlarında bütün il ərzində ağır zəhmətlə çalışırdılar. Rəncbərlərin çox ağır zəhməti hesabına yetişdirilən müxtəlif növ məhsullar sahibkarlarla rəncbərlər arasında yarıdarlıq və paydarlıq qaydasında bölüşdürülürdü. Əldə edilən bir arxiv sənədi rəncbərlərin bəyin xeyrinə hansı ağır işləri gördüyünü və əmək mükəlləfiyyətlərini necə yerinə yetirdiyini aydın şəkildə göstərir. 1820-ci ilə aid olan həmin sənədə görə Şirvan əyalətində mülkədar Qasım bəyin sahibliyində olan Çiyini kəndində şəxsən bəyə məxsus 19 rəncbər ailəsi, yüzbaşıya və onun üç qardaşına məxsus beş rəncbər ailəsi, cəmi 24 rəncbər ailəsi yaşayırdı. Həmin ailələr tərəfindən becərilən 19 sarayın olduğu 19 tut bağından məhsul bol olan ildə 19 batman barama əldə edilirdi. Kənddə olan bir böyük və beş kiçik üzüm bağına da rəncbərlər qulluq edirdi və bu bağlardan hər il 100 manatadək gəlir götürülürdü. Üstəlik rəncbərlər hər il 19 tağar çəltik toxumunu səpməyə də borclu idilər. Bundan başqa tut bağlarından əldə edilən barama məhsulu böyük bir mis qazanda rəncbərlər tərəfindən qaynadılırdı. Rəncbər əməyi ilə becərilən bu mülkədar təsərrüfatının illik gəliri xan pulu ilə 2355 manat 99 qəpik, rus gümüş puluna çevirdikdə isə 1472 manat, 49 qəpiyə çatırdı (6, vərəq 36). Şirvan əyalətində mahal bəyi Hacı Əhməd Sultana məxsus olan Alxasava kəndində Qarabağdan köçüb gələn 62 rəncbər ailəsi tərəfindən 59 tut bağı becərilərək hər il 59 batman barama istehsal olunurdu. Bundan əlavə əslən yerli olan daha 30 rəncbər ailəsinin becərdiyi 24 tut bağından daha 24 batman barama əldə edilirdi. Kənddə olan 3 böyük üzüm bağı ili 500 manata iltizama verilmişdi. Xüsusi sahibkara məxsus olan kənddə 92 rəncbər ailəsinin ağır zəhməti hesabına becərilən böyük bir ipəkçilik təsərrüfatından hər il xan pulu ilə 6312 manat 40 qəpik və yaxud rus gümüş pulu ilə 3945 manat 25 qəpik gəlir əldə edilirdi (6, vərəq 42-43).

1823-cü ilə aid statistik materiala əsasən Qarabağ əyalətində Əli bəyə məxsus Preben kəndində yaşayan 27 rəncbər ailəsi bəyin çəltikçilik təsərrüfatında bütün əkin-biçin işlərini yerinə yetirməklə yanaşı, rus xəzinəsinə

4 çərvon hərbi bac ödəyir və poçt mükəlləfiyyəti üçün dörd günlüyə bir at da ayırmalı idi (14, s.23). Həmin əyalətdə başqa bir ali zümrə nümayəndəsinə – Fətəli bəyə məxsus Qaradağlı kəndində yaşayan 13 rəncbər ailəsi mülkədarın torpaqlarında bütün əkin-biçin işlərini yerinə yetirərək digər vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad idilər. Həmin bəyə məxsus Dargalıq kəndində yaşayan 3 bağban ailəsi də bütün vergilərdən azad olub mülkədarın bağlarını becərməklə məşğul olurdu (14, s.38-41). Sahibkarlara məxsus bağbanların vəziyyəti rəncbərlərinkindən o qədər də fərqli deyildi.

Maraqlıdır ki, Fətəli bəyin atlarını, mal-qarasını bəsləyən və Tərəkəmə elində yaşayan 5 ilxıçı və çoban ailəsi də dövlət xəzinəsinə heç bir vergi, hətta hərbi bacı da ödəmirdi (14, s.41). Qarabağın Horadiz kəndində mülkədara məxsus 2 rəncbər ailəsi sahibinin verdiyi 2 öküzlə 3 çetvert buğda və 3 çuval arpa yetişdirərək məhsulun üçdə ikisini mülkədara təhvil verilir, üçdə biri isə onların ixtiyarında qalırdı (14, s.350). Göründüyü kimi, mülkədarlara məxsus rəncbər ailəsi öz sahibinin təsərrüfatını paydarlıq qaydasında becərirdi. Rəncbər ailələrinin əməyi ilə becərilən xəzinə təsərrüfatlarında isə daha çox yarıdarlıq qaydaları hökm sürürdü. Məsələn, xəzinəyə məxsus Xanıxlar kəndində yaşayan 13 rəncbər ailəsi becərdikləri çəltik təsərrüfatından yığılan məhsulun yarısını əldə edir, digər yarısını xəzinəyə təhvil verirdilər (14, s.392). Qarabağ əyalətində Rüstəm bəyə məxsus kəndlərdən birində yaşayan 6 rəncbər ailəsi mülkədara məxsus öküz və xışlarla onun təsərrüfatında arpa və buğda yetişdirərək məhsulun dördüdə üçünü mülkədara verir, dördüdə biri isə rəncbərlərin ixtiyarında qalırdı. Vəzifəsi mülkədar təsərrüfatını paydarlıq qaydasında becərmək olan bu rəncbər ailələri dövlət xəzinəsinə heç bir vergi ödəmir və hər hansı bir mükəlləfiyyət daşıyırdılar (14, s.150).

Şəki əyalətində isə Böyük İncə adlanan sahibkar kəndində yaşayan rəncbər ailələri Aslan bəyə məxsus çəltik əkinini yarıdarlıq qaydasında becərdilər, yəni yetişdirilən məhsul sahibkarla kəndlilər arasında bərabər şəkildə bölünürdü (1, vərəq 36-38). Aqrar sahədə tədqiqat aparan tarixçilərdən İ.P.Petruşevski öz məşhur monoqrafiyasında (15, s.316-321) və M.M.Əfəndiyev elmi məqaləsində (16, s.91-111) sahibkarlara məxsus rəncbərlərin sosial-iqtisadi və hüquqi vəziyyətini təhlil edərək belə bir fikir irəli sürmüşlər ki, Azərbaycan kəndində təhkimçilik münasibətlərinin bəzi ünsürləri mövcud olmuşdur. Lakin yuxarıda apardığımız təhlillər göstərdi ki, rəncbərlər ali zümrəyə məxsus olan təsərrüfatları işləyib ödəmə qaydasında deyil, yarıdarlıq icarə şərtləri daxilində becərdilər. Digər tərəfdən təhkimçiliyin klassik formasının tələb etdiyi kimi, rəncbərlər heç bir vaxt torpağa təhkim edilməmişdilər. Çünki rəncbərlərin böyük əksəriyyəti pay torpağına malik deyildi. Təhkimçilik münasibətlərinin mövcud olduğu ölkələrdə, məsələn, Rusiyada “əşya hüququ” hökm sürürdü, yəni kəndli əşya kimi alınıb-satılırdı. Xoşbəxtlikdən Azərbaycanda belə hallara rast gəlinməmişdir. Ona görə də

Azərbaycanın sahibkar kəndində hətta təhkimçiliyin hər hansı bir ünsürünün mövcudluğundan da danışmaq doğru olmazdı. Rəncbərlik institutunun geniş yayıldığı bölgələrdən biri olan Quba əyalətində 1824-cü ildə tərtib olunan statistik sənədlərə görə, 279 bəy, əfəndi, kəndxuda, yüzbaşı və digərlərinə məxsus olan 1353 rəncbər ailəsi qeydə alınmışdı. Aparılan təhlil nəticəsində aydın olur ki, həmin xüsusi sahibkar rəncbər ailələrinin çox az hissəsi – 313 ailə bəy və din xadimlərinə vaxtilə müxtəlif xanlar tərəfindən, böyük hissəsi, yəni 1028 ailə isə rus komendantları tərəfindən bağışlanmışdı (10, vərəq 4-17; 7, vərəq 50-54). Məlumat verilmədiyindən 12 rəncbər ailəsinin kim tərəfindən bağışlandığını müəyyənləşdirmək mümkün olmadı (10, vərəq 4-17; 12, vərəq 4-6). Rus hökuməti tərəfindən 1824-cü ildə həyata keçirilən və ruslara düşmən mövqe tutan bəy və din xadimlərinin rəncbərlər üzərində sahiblik hüququna ağır zərbə vuran sərt tədbirlər nəticəsində bu kəndli kateqoriyasının say tərkibində kəskin dəyişiklik baş vermişdi. Çünki hökumət 620 rəncbər ailəsinin (359-u dövlət xəzinəsinə hər il 4 gümüş manat pul vergisi ödəyən rəncbər ailəsi, 261-i vergi ödəməyən rəncbər ailəsi) ali zümrə nümayəndələrinin sahibliyində saxlanması, 696 rəncbər ailəsinin isə dövlət xəzinəsinin xeyrinə geri alınması haqqında qərar vermişdi. Nəticədə, Quba əyalətində xüsusi sahibkar rəncbər ailələrinin sayı yarıdan çox (51,4%) azalmışdı. Həmin rəncbər ailələri dövlət kəndlisi kateqoriyasına daxil edildiyi üçün hər bir ailə üzərinə gümüş pulla bir manat əlli qəpik sabit pul vergisi, bir ruba buğda və 0,5 ruba arpadan ibarət sabit məhsul vergisi qoyulmuşdu. Bəy və ağaların ixtiyarında qalan rəncbər ailələrini də təxminən eyni tale gözləyirdi. Çünki rəncbərlər haqqında Əsasnaməyə görə bundan sonra komendantlara rəncbər paylamaq qadağan edilmiş, ali zümrə nümayəndələrinin rəncbərlər üzərində sahiblik hüququ daşdıqları vəzifə müddəti ilə məhdudlaşdırılmışdı. Onlara ən yaxşı halda rəncbərlərə ömürlük sahib olmaq hüququ verilmişdi (13, vərəq 498-499).

XIX əsrin 20-40-cı illərində Azərbaycanın istər sahibkarlara, istərsə də dövlətə məxsus torpaqlarda kəndlilərin əsas aparıcı kütləsini təbii ki, rəncbərlər deyil, rəiyyələr təşkil edirdi. Dövlət və sahibkar kəndlilərinin müxtəlif kateqoriyalarının tərkibi, say nisbəti və sosial-iqtisadi vəziyyəti haqqında daha əyani təsəvvür yaratmaq üçün 1831-ci ildə Quba əyalətində keçirilən kameral siyahıyaalma materialları əsasında tərtib etdiyimiz bir neçə cədvəli nəzərdən keçirək:

CƏDVƏL 1. Quba əyalətində ümumi əhalinin tərkibində dövlət xəzinəsinə və sahibkarlara məxsus kəndlilərin say nisbəti (1831-ci il kameral sayım materiallarına əsasən)

	Əyalətdə 10 mahal üzrə	Ailələrin sayı	%	Kişilərin sayı nəfər	%	Hər ailəyə düşən kişi sayı nəfər
1	Dövlət kəndində yaşayan əhalinin sayı	7085	62,9	26153	64	3,69
2	Sahibkar kəndində yaşayan əhalinin sayı	4179	37,1	14535	36	3,47
	Birlikdə cəmi	11264	100	40688	100	3,61
3	Bütün rəiyyələrin sayı	9872		33514		3,39
4	Bütün rəncbərlərin sayı	590		2858		4,5
5	Bütün bağbanların sayı	34		138		4,06
6	Bütün hərbi nökrələrin sayı	399		2532		6,35
	Kəndlilər Dövlət kəndində					
1	Rəiyyələrin sayı	6332	64,4	21914	65,4	3,39
2	Rəncbərlərin sayı	283		1306		4,6
3	Bağbanların sayı	12		41		3,4
4	Hərbi nökrələrin sayı	269		1730		6,4
	Birlikdə cəmi	6896	63,3	24991		
	Sahibkar kəndində					
1	Rəiyyələrin sayı	3540	35,86	11600	34,6	3,25
2	Rəncbərlərin sayı	307		1552		5,05
3	Bağbanların sayı	22		97		4,4
4	Hərbi nökrələrin sayı	130		802		6,17
	Birlikdə cəmi:	3999	36,7	14051		
	Dövlət və sahibkarlara məxsus bütün kəndli kateqoriyalarının ümumi sayı	10895	100	39042		3,6

Cədvəlin qaynağı: (2, vərəq 3-407; 3, vərəq 1-604; 4, vərəq 1 arxa-406; iş 5, vərəq 1 arxa-639).

Cədvəlin təhili göstərir ki, 10 mahaldan ibarət Quba əyalətində yaşayan 11264 ailədə 40688 nəfər kişi qeydə alınmışdı. Həmin ailələrin 7085-i (62,9%-i), yaxud kişi cinsindən olan sakinlərin 26153 nəfəri (64%-i) dövlət xəzinəsinə məxsus kəndlərdə, 4179 ailə (37,1%-i) və yaxud 14535 nəfər kişi (36%-i) isə xüsusi sahibkarlara məxsus kəndlərdə yaşayırdı. Dövlət kəndində hər ailəyə düşən kişi sayı 3,64 nəfər, sahibkar kəndində isə 3,47 nəfər idi. Əhalinin tərkibində kəndli kateqoriyaları üstün yer tutsa da, yuxarıda təqdim etdiyimiz ümumi statistik göstəriciyə, yəni 11264 ailənin (40688 nəfər kişi) tərkibinə digər əhali kateqoriyaları olan bəylər, namnauzlar, yüzbaşılar, kəndxudalar, yasavullar, seyidlər, mehtərlər, ilxıçılar və başqaları da daxildir. Kameral sayım materialları əsasında apardığımız hesablamalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, bu kateqoriyadan olan sakinlərin sayı 1646 kişinin daxil olduğu 369 ailədən ibarət idi. Bu da bütün sakinlərin cəmi 3,28 faizini təşkil edirdi. Əyalətdə bütün kateqoriyalara mənsub olan dövlət və sahibkar kəndlilərinin sayı 39042 nəfər kişinin qeydə alındığı 10895 ailədən ibarət idi ki, bu da Quba əyalətinin bütün sakinlərinin çox böyük hissəsini – 96,72 faizini təşkil edirdi. Əyalət üzrə qeydə alınan 9872 rəiyyət ailəsində 33514 nəfər kişi yaşayırdı. Dövlətə məxsus kəndlərdə yaşayan 6332 rəiyyət ailəsində 21914 nəfər kişi, xüsusi sahibkar kəndində isə 3540 rəiyyət ailəsində 11600 nəfər kişi qeydə alınmışdı. Rəqəmlərdən gördüyü kimi, dövlətə məxsus rəiyyətlərin sayı daha çox olub ailə hesabı ilə 64,4 faizə, nəfər hesabı ilə 65,4 faizə bərabər idi. Xüsusi sahibkarlara məxsus rəiyyətlərin sayı isə daha az olub müvafiq olaraq 35,86 faiz və 34,6 faiz təşkil edirdi. Əhalisinin sayının çoxluğuna görə digərlərindən fərqlənən bir neçə dövlət kəndində mövcud olan vəziyyətlə bağlı bəzi faktlara müraciət edək: məsələn, Xınalıq mahalında dövlət xəzinəsinə məxsus olub 1676 nəfər kişidən ibarət 421 ailənin yaşadığı Qırız kəndində 1614 kişidən ibarət 398 rəiyyət ailəsi qeydə alınmışdı. Bu dövlət kəndlilərinin böyük hissəsi oturaq, az hissəsi yarımköçmə həyat tərzini sürür, taxılçılıq, qoyunçuluq və müxtəlif növ parça istehsalı ilə məşğul olurdu. Hər bir kəndli ailəsi ildə dövlət xəzinəsinə bir rubl əlli qəpik pul və bir rubla arpa vergisi ödəyirdi (5, vərəq 134, arxa-207). Quba əyalətində dövlət xəzinəsinə məxsus ən böyük yaşayış məskənlərindən biri də Xınalıq mahalının Cek kəndi idi. Yüzbaşı tərəfindən idarə olunan bu kənddə 1011 nəfər kişidən ibarət 280 ailə yaşayırdı. Həmin kənddə dövlətə məxsus 256 rəiyyət ailəsində 857 nəfər kişi qeydə alınmışdı. Daha çox yarımköçmə həyat tərzini keçirən sakinlər qoyunçuluq və qismən taxılçılıq təsərrüfatı ilə məşğul olurdular. Kənddə 500 rubla əkinə yararlı torpaq, 500 rubla otlaq, 60 rubla biçənək sahəsi və dörd su dəyirmanı var idi. Yüzbaşı ailəsi hər il xəzinəyə üç rubl əlli qəpik pul, bir rubla arpa, dörd rəncbər ailəsinin isə hər biri dörd rubl gümüş pul ödəyirdi (5, vərəq 13, arxa-56). Mahalla eyni adı daşıyan Xınalıq kəndində 266 ailədə 962 nəfər kişi siyahıya alınmışdı. Dövlətə məxsus 262 rəiyyət ailəsi 938 nəfər kişidən ibarət idi. Yarımköçmə həyat sürən sakinlər

qoyunçuluqla yanaşı, qismən taxılçılıq və pambıqçılıqla da məşğul olurdular. Onlar min rubla əkinə yararlı, iki min rubla yararlı, 400 rubla biçənək sahəsindən istifadə edirdilər. Hər rəiyyət ailəsi ildə dövlət xəzinəsinə bir rubl əlli qəpik pul və bir rubla arpa vergisi ödəyirdi (5, vərəq 82, arxa-127). Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət və sahibkar kəndlilərinin əksəriyyətində yerləşən taxılçılıq təsərrüfatlarında buğda və arpa məhsulları yetişdirildiyindən hər kəndli ailəsi xəzinəyə ildə bir rubla buğda, 0,5 rubla arpa vergisi ödəyirdi. Xüsusi sahibkar kəndlilərinin sosial-iqtisadi vəziyyəti haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaq üçün bir neçə arxiv sənədinə müraciət edək: Quba əyalətinin Bərmək mahalındakı Buduq kəndi Rüstəm bəyə vaxtilə xan tərəfindən mahal naibi vəzifəsini daşdığına görə tiyul kimi verilmiş və bu hüquq rus hökuməti tərəfindən də tanınmışdı. Kənddə 750 rubla əkinə yararlı, 3 min rubla yararlı torpaq, min rubla biçənək, min rubla otlaq sahələri və bir dəyirman var idi. Hər xüsusi sahibkar rəiyyət ailəsi ildə xəzinəyə bir rubl 50 qəpik pul və bir rubla arpa natural vergisini ödəməklə yanaşı, öz torpaq sahibinin xeyrinə bütün vergi və mükəlləfiyyətləri yerinə yetirirdi (4, vərəq 368, arxa-406). Şəşpara mahalında vaxtilə xan tərəfindən general-leytenant rütbəsi daşıyan Tarku şamxalına bağlı olan, indi isə onun oğlu Süleyman Mirzənin sahibliyində olan Çiçi kəndində 789 nəfər kişidən ibarət 202 ailə yaşayırdı. Bunlardan 658 nəfər kişidən ibarət 182 rəiyyət ailəsi kasıbları, yetimləri və şikəstləri çıxmaqla əkinçilik, xalça və bez parça toxumaqla məşğul olur, 900 rubalığa əkinə yararlı torpaqdan istifadə edirdi. Hər rəiyyət ailəsi dövlət xəzinəsinə ildə bir rubl əlli qəpik pul, bir rubla buğda, 0,5 rubla arpa vergisi ödəməklə yanaşı, sahibinin bütün əmrlərini də yerinə yetirirdi. Kənddə dövlət xəzinəsinə məxsus iki qışlaq da var idi (3, vərəq 538, arxa-570). Polkovnik Ağabəy Sadıqovun xüsusi sahibkar kəndində qeydə alınan 39 ailədən (283 nəfər kişi) 75-i (200 kişi) rəiyyət idi (2, vərəq 140-154). Bərmək mahalında Ağabəyə məxsus Kevxanlı kəndində 212 ailə (675 nəfər kişi) qeydə alınmışdı, bunlardan 198 ailəni (624 nəfər kişi) rəiyyətlər təşkil edirdi (4, vərəq 129, arxa-158). Tip mahalında poruçik Məmmədخان bəyə məxsus Alpan kəndində 680 nəfər kişidən ibarət 195 rəiyyət ailəsi, 576 nəfərdən ibarət 176 ailə rəiyyət ailəsi yaşayırdı (2, vərəq 219, arxa-223). Tip mahalı Taib bəyə məxsus Nüqədi kəndində 219 ailədə 808 kişi qeydə alınmışdı. Bundan 135 ailə – (152 nəfər kişi) rəiyyət, 31 rəncbər ailəsi (152 nəfər kişi) qeydə alınmışdı (2, vərəq 333-371).

Xüsusi sahibkar Polkovnik Ağabəy Sadıqova məxsus Xudat kəndində qeydə alınan 39 ailədən (283 nəfər kişi) 75-i (200 kişi) rəiyyət idi (2, vərəq 140-154). Bərmək mahalında Ağabəyə məxsus Kevxanlı kəndində yaşayan 212 ailədən (675 nəfər kişi), 198 ailə (624 kişi) rəiyyət idi (4, vərəq 129, arxa-158). Tip mahalında poruçik Məmmədخان bəyə məxsus Alpan kəndində 680 nəfər kişidən ibarət 195 ailə yaşayırdı. 1 kəndxuda ailəsini çıxdıqdan sonra qalan 189 rəiyyət ailəsi 640 nəfər kişidən ibarət idi. Bəyə məxsus 4 hərbi nöqər ailəsində

24 nəfər kişi, 1 bağban ailəsində 6 nəfər kişi qeydə alınmışdı (2, vərəq 219, arxa-223). Tip mahalında Taib bəyə məxsus Nüqədi kəndində 219 ailədə 808 kişi qeydə alınmışdı. Bundan 135 rəiyyət ailəsində 385 nəfər kişi, 31 rəncbər ailəsində isə 152 nəfər kişi qeydə alınmışdı. (2, vərəq 333-371). Şəşpara mahalında Nurməhəmməd bəyə məxsus Qəndob kəndində 396 nəfər kişidən ibarət 92 rəiyyət ailəsi yaşayırdı (3, vərəq 350-369). Həmin mahalda Rüstəm bəyə məxsus 640 nəfərdən ibarət 139 ailənin yaşadığı Zərqova kəndində 541 nəfər kişidən ibarət 124 rəiyyət ailəsi qeydə alınmışdı (3, vərəq 445, arxa-475).

Qeyd etmək lazımdır ki, xüsusi sahibkarlara məxsus xalisə mülk torpaqlarında vəziyyət bir qədər fərqli cərəyan edirdi. Məsələn, Rüstəm bəyin Bərmək mahalında xalisə mülkü olan Talış kəndində 73 nəfər kişidən ibarət 19 rəiyyət ailəsi yaşayırdı. Bu xalisə mülkündən dövlət xəzinəsinə heç bir vergi daxil olmurdu. Hər rəiyyət ailəsi öz mülkədarına ildə bir rubl əlli qəpik pul və bir ruba arpa sabit natural vergi ödəyirdi (4, vərəq 303, arxa-304).

Cədvəlin təhlili göstərir ki, Quba əyalətində rəiyyətlərdən sonra sayına görə ikinci sıranı rəncbərlər tuturdu. Əyalətdə ümumilikdə 2858 nəfər kişidən ibarət 590 rəncbər ailəsi qeydə alınmışdı. Hər ailəyə düşən kişi sayı orta hesabla 4,5 nəfər təşkil edirdi. 590 rəncbər ailəsindən daha çoxu – 307-si və yaxud 52 faizi xüsusi sahibkarlara, 283-ü və yaxud 48 faizi dövlət xəzinəsinə məxsus idi. Xüsusi sahibkarlara məxsus rəncbər ailələrində 1552 nəfər kişi və yaxud bütün kişi rəncbərlərin 54,26 faizi, dövlətə məxsus rəncbər ailələrində isə 1306 nəfər kişi və yaxud bütün kişi rəncbərlərin 45,76 faizi cəmləşmişdi. Xüsusi sahibkarlara məxsus rəncbərlərin kiçik hissəsi – 181 nəfər kişidən ibarət 49 ailə vergi ödəyən kateqoriyaya, böyük hissəsi – 1371 nəfər kişidən ibarət 258 ailə isə vergi ödəməyən kateqoriyaya aid idi. Dövlətə məxsus rəncbərlərlə bağlı vəziyyət də təxminən eyni idi. Dövlət xəzinəsinə məxsus olan rəncbərlərin də az hissəsi – 296 nəfər kişidən ibarət 64 ailə vergi ödəyən, 1010 nəfər kişinin qeydə alındığı 219 rəncbər ailəsi dövlət xəzinəsinə vergi ödəməyən kateqoriyaya daxil idi. Kameral sayım materiallarında dövlət və sahibkar rəncbərləri haqqında verilən bəzi məlumatları nəzərdən keçirək: Qubanın dövlətə məxsus Erfi kəndində yaşayan 75 nəfər kişidən ibarət 15 rəncbər ailəsi xəzinəyə məxsus taxılçılıq təsərrüfatlarında bütün əkin-biçin işlərini yerinə yetirərək dövlət xəzinəsinə heç bir vergi ödəmirdi (4, vərəq 295-296). Dövlətə məxsus digər Qrız kəndində 20 nəfər kişidən ibarət 4 rəncbər ailəsi isə hər il xəzinəyə 4 rubl gümüş manat pul vergisi ödəyirdi (5, vərəq 207).

1831-ci il məlumatına əsasən, Quba əyalətinin Tip mahalında xüsusi sahibkara məxsus Nüqədi kəndində yaşayan 31 rəncbər ailəsində 151 nəfər kişi, 5 bağban ailəsində 22 nəfər kişi, 20 hərbi nökr ailəsində 114 nəfər kişi qeydə alınmışdı. Bu ailələrin heç biri dövlət xəzinəsinə hər hansı bir vergi ödəmirdi. Lakin kənddəki 105 meyvə bağı rəncbər və bağbanların əməyi ilə becərilirdi (2, vərəq 333-371). Ruslara sədaqətlə xidmət edən proporsşik Yəhya bəyə məxsus

Zizik sahibkar kəndində yaşayan 27 rəncbər ailəsində 96 nəfər kişi qeydə alınmışdır. Həmin rəncbər ailələri dövlətə bütün vergilərdən azad olub bəyin 10 meyvə və 50 tut bağında bütün təsərrüfat işlərini yerinə yetirirdilər. Maraqlıdır ki, rəncbərlə eyni sosial-iqtisadi vəziyyətdə olan bağban da mənbədə “təsərrüfatsız” kimi qeyd olunmuşdur (2, vərəq 390-407). Qeyd etmək lazımdır ki, Qubanın bütün kateqoriyadan ibarət sahibkar kəndliləri təsərrüfat və bağları suvarmaq üçün dövlətə məxsus su arxlarından istifadə edirdilər (3, vərəq 69). Sahibkarlara məxsus Rustov kəndində yaşayan 6 rəncbər ailəsinin hər biri xəzinəyə ildə 4 gümüş rubl pul vergisi ödəyirdi (3, vərəq 537-538). Maraqlıdır ki, xüsusi sahibkarlara məxsus rəncbərlər bəzi hallarda xəzinə kəndlərində yaşayırdılar. Məsələn, Sırt mahalının dövlətə məxsus İmamqulu kəndində yaşayan 9 rəncbər ailəsindən 3-ü Məmmədخان bəyə, 3 ailə mahal naibi hüququna görə Əli Paşa ağaya, biri Hacı Niyaz oğluna, ikisi isə yüzbaşı Şahnavaz Hacı Novruz bəyə məxsus olub 43 nəfər kişidən ibarət idi. Digər xəzinə və sahibkar rəncbərlərindən fərqli olaraq bu rəncbər ailələrinin hər biri ildə xəzinəyə 4 deyil, 5 gümüş manat pul ödəyirdi (5, vərəq 579-580). Mahal naibi Əli Paşa bəyin başqa bir dövlət kəndi olan Gündüzqalada xəzinəyə heç bir vergi ödəməyən 2 rəncbər ailəsi yaşayırdı (5, vərəq 587, arxa-588). Xəzinəyə məxsus Yeger kəndində yaşayan 12 rəncbər ailəsi ayrı-ayrı xüsusi sahibkarlar olan mahal naibi, divan yasavulu və yüzbaşıya məxsus idi (5, vərəq 599).

Cədvəlin təhlili göstərir ki, Quba əyalətində kəndli kateqoriyasına daxil olan hərbi nökrələr sayca rəiyyət və rəncbərlərdən sonra gəlib üçüncü sırada dayanırdı.

Cədvəl 2. Quba əyalətində dövlətə və xüsusi sahibkarlara məxsus kəndli kateqoriyalarının say nisbəti (1831-ci il kameral sayım materiallarına əsasən)

	Dövlətə məxsus						Xüsusi sahibkarlara məxsus					
	Ailələr			Kişilər nəfər			Ailələr			Kişilər nəfər		
	Vergi ödəyən	Ödəməyən	Cəmi	Vergi ödəyən	Ödəməyən	Cəmi	Vergi ödəyən	Ödəməyən	Cəmi	Vergi ödəyən	Ödəməyən	Cəmi
Rəncbərlər	64	219	283	296	1010	1306	49	258	307	181	1371	1552
Bağbanlar	-	12	12	-	41	41	22	-	22	-	97	97
Hərbi nökrələr	-	269	269	-	1730	1730	-	130	130	-	802	802

Cədvəlin qaynağı: (2, vərəq 3-407; 3, vərəq 1-604; 4, vərəq 1 arxa-406; 5, vərəq 1 arxa-639).

Cədvəlin təhlilinə görə, 1831-ci ildə Quba əyalətində 2532 nəfər kişidən ibarət 399 hərbi nökr ailəsi qeydə alınmışdı və orta hesabla hər ailəyə 6 nəfərdən çox kişi düşürdü. Xəzinəyə heç bir vergi ödəməyən hərbi nökrələrin daha çox hissəsi 1730 nəfər kişidən ibarət 269 ailə dövlətə, 802 kişidən ibarət 130 ailə isə xüsusi sahibkarlara məxsus kəndlərdə yaşayırdı. Əyalətdə ən çox hərbi nökr ailələri Sırt mahalının Zeyxur kəndində və Yuxarıbaş mahalında

dövlətə məxsus Həzrə kəndində qeydə alınmışdı. Zeyxur kəndində 130 nəfər kişidən ibarət 17 hərbi nökr ailəsi, Həzrə kəndində isə 139 nəfər kişidən ibarət 16 hərbi nökr ailəsi yaşayırdı (5, vərəq 530-537). Ümumiyyətlə, hərbi nökr institutu xan dövründən qalma idi və maaf adlanan təbəqənin birinci dərəcəsinə təşkil edirdi. Xanlıqlar dövründə xəzinəyə və xüsusi sahibkarlara məxsus kəndlərdən və ellərdən seçilən nökrələr xanın xüsusi hərbi dəstəsini təşkil edirdi. Rus hökuməti dövründə isə hərbi nökrələr daha çox mahal naibləri tərəfindən qaravul, dustaqların müşayiət edilməsi üçün konvoy, polis funksiyalarının yerinə yetirilməsi kimi mühüm və xüsusi işlərə cəlb olunurdular. Quba əyalətində olan hərbi nökrələrin və onlarla eyni vəziyyətdə olan namnauzların gələcək taleyi sual altında idi. Çünki 1840-cı il Əsasnaməsinə görə bundan sonra hər hansı şəxsə belə ad verilməsi rus hakimiyyət orqanlarına qadağan edilmişdi (11, vərəq 292-293).

Ümumiyyətlə, digər müsəlman əyalətlərində olduğu kimi, Quba əyalətində də çoxsaylı maaf kateqoriyasına daxil olan kəndxudalar, hərbi nökrələr, rəncbələr, yetimlər, kasıblar və yasavulların saxlanması kimi böyük bir yükün ağırlığı da zəhmətlə çalışan rəiyyət və rəncbələrin boynuna düşürdü.

Qeyd etmək lazımdır ki, ali müsəlman zümrəsinin tiyul torpaqlarında yaşayan sahibkar kəndlilərinin də gələcək taleyi aydın deyildi. Məsələn, Quba qəzasında polkovnik Ağə bəy Sadıqov 1841-ci ildə vəfat edən kimi ona məxsus 8 kənd (Padar, Əli Qışlağı, Xudat və başqaları) dövlət xəzinəsinə keçirildiyi üçün həmin kəndlərdə yaşayan 614 rəiyyət və 18 rəncbər ailəsi dövlət kəndlisi kateqoriyasına daxil edilmişdi. Bundan sonra həmin kəndlilərdən hər il 5690 gümüş manat dəyərində məhsulla bəyə ödənilən onda bir (dəh-yek) vergisi xəzinəyə daxil olurdu. Müsəlman-türk əhalisinin düşməni erməni knyaz Mədətov 1844-cü ildə öldüyünə görə onun Qarabağdakı bütün mülkləri və kəndliləri xəzinəyə keçdiyindən bundan sonra məhsulun beşdə birini təşkil edən natural vergi xəzinəyə ödənilirdi (8, vərəq 3-5).

Sənədlərin təhlili göstərir ki, xüsusi sahibkar kəndliləri həm dövlət, həm də sahibkarlar qarşısında daşdıqları çoxlu sayda vergi və mükəlləfiyyətlərin ağırlığına dözə bilmir və hökumət orqanlarına şikayətlər göndərirdilər. Şamaxı qəzasının Qoşun nahiyəsinin Sulut və Nuran kəndlərində yaşayan sahibkar kəndlilərinin 1846-cı ildə əri öləndən sonra onlara sahiblik edən Səadət Nisə xanımın vəkəlat verdiyi şəxslərin onlardan qanunsuz vergilər tələb etməsi və əsassız olaraq üç ailənin nökr siyahısına daxil edilməsindən verdikləri şikayət və onların xəzinə kəndliləri sırasına keçirilməsi haqqında xahişləri 1851-ci ilədək müxtəlif orqanlar arasında yazışmalardan sonra rədd edilmişdi (9, vərəq 1-larxa, 27-27 arxa). Bu sənəd Səadət xanım və oğluna məxsus 7 kəndin sahibkar kəndlilərinin mülkədar qarşısında daşdıqları vergi və mükəlləfiyyətlər haqqında əyani təsəvvür yaratmaq baxımından da əhəmiyyətlidir: buğda və arpa məhsulunun onda birini təşkil edən malcəhət vergisi, arpa ilə ödənen atarpası

vergi, bağbaşı. Kəndlilərin əkində istifadə etdikləri hər xışa görə bir manat pul; hər xışa görə beş batman buğda, dörd batman arpa ilə tələb olunan dağalıq vergisi. Rəncbərlər isə mülkədarın torpaqlarında bütün əkin-biçin işlərini aparmalı idilər (9, vərəq 49-49 arxa).

Aparadığımız araşdırmalar belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, dörd əyalət üzrə dövlətə məxsus kəndlilərin sayı xüsusi sahibkar kəndlilərinin sayından daha çox olmuşdur. Xüsusi sahibkar kəndlilərinin tərkibinə rəiyyət, rəncbər və nökr kateqoriyaları daxil idi. Xüsusi sahibkar kəndində rəiyyət-kəndli kateqoriyasının sayı üstünlük təşkil etmişdir. Rus hökumətinin yeritdiyi aqrar siyasətin nəticəsində xüsusi sahibkarlara məxsus rəncbələrin və hərbi nökrələrin gələcək taleyi sual altında idi. Çünki hökumət bu iki kəndli qrupunun gələcəkdə dövlət kəndlisi kateqoriyasına daxil edilməsi üçün bütün zəruri tədbirləri görmüşdü.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi (MDA) fond 24, siyahı 1, iş 72
2. Azərbaycan Respublikası MDA fond 24, siyahı 1, iş 342
3. Azərbaycan Respublikası MDA fond 24, siyahı 1, iş 343
4. Azərbaycan Respublikası MDA fond 24, siyahı 1, iş 344
5. Azərbaycan Respublikası MDA fond 24, siyahı 1, iş 345
6. Azərbaycan Respublikası MDA fond 24, siyahı 1, iş 84
7. Azərbaycan Respublikası MDA fond 32, siyahı 1, iş 13
8. Azərbaycan Respublikası MDA fond 32, siyahı 1, iş 144
9. Azərbaycan Respublikası MDA fond 32, siyahı 1, iş 166
10. Azərbaycan Respublikası MDA fond 75, siyahı 1, iş 7
11. Azərbaycan Respublikası MDA fond 91, siyahı 1, iş 84
12. Gürcüstan Mərkəzi Tarix Arxivi (MTA) fond 2, siyahı 1, iş 1201
13. Rusiya Dövlət Tarix Arxivi fond 1377, siyahı 1, iş 29
14. Описание Карабагской провинции составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. Тифлис: Типография управления наместника Кавказского, 1866, 415 с.
15. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв. Ленинград: Изд-во Ленинградского Гос. Ордена Ленина Университета имени А.А. Жданова, 1949, 384 с.
16. Эфендиев М.М. Частновладельческие ренджбары в Азербайджане в XIX веке // Известия АН Азерб ССР, 1955, №10, с.91-111

Redaksiyaya daxil olub 05.10.2021